

BUXORO VOHASIDA XALQ HUNARMANDCHILIGINING SHAKLLANISHI VA RIVOJLANISH BOSQICHLARI

Nazarov Uktam Safarovich

Buxoro Osiyo Xalqaro Universiteti, tarix fakulteti magistranti

e-mail:uktam87nazarov@gmail.com

Tel raqam:+99893-567-12-00

Annotatsiya: *Mazkur maqolada Buxoro vohasi sharoitida xalq hunarmandchiligi tizimining shakllanishi, institutsional tarzda rivojlanish bosqichlari va uning ijtimoiy-iqtisodiy muhit bilan uzviy bog'liqligi tahlil etilgan. Buxoro vohasida hunarmandchilikning shakllanish evolyusiyasi shartli ravishda besh bosqichga — dastlabki urbanizatsiya va savdo yo'llari ta'siridagi kun tartibi (o'rta asrlarga qadar), XVI–XVII asrlardagi kvartal-sex tizimining mustahkamlanishi, XIX asr oxiri – XX asr boshlaridagi bozorning kengayishi va mahsulot assortimentining differentsiatsiyasi, XX asr mobaynidagi institutsional o'zgarishlar, shuningdek, keyingi davrlardagi restavratsiya va brendlashuv jarayonlariga — ajratildi. Ilmiy manbalarda qayd etilgan ustoz-shogird an'analari, mahalla va bozor infratuzilmasi, ayniqsa, xalq amaliy bezak san'atining (zardo'zlik, adras-atlas ikatlari, zargarlik, kulolchilik va b.) stilistik o'zgarishlari, mijozlar qatlami va savdo karvonlari bilan munosabatlari keng yoritildi.*

Kalit so'zlar: *Buxoro vohasi, xalq hunarmandchiligi, kvartal-sex tizimi, ustoz-shogird, zardo'zlik, ikat (atlas, adras), zargarlik, kulolchilik, ijtimoiy-iqtisodiy muhit.*

Аннотация: *В статье анализируются формирование и этапы развития системы народных ремесел Бухарского оазиса, а также их взаимосвязь с социально-экономической средой региона. Выделены ключевые этапы: ранняя урбанизация и влияние торговых путей; консолидация квартално-цеховой организации в XVI–XVII вв.; расширение рынка и диверсификация ассортимента (конец XIX – начало XX вв.); институциональные изменения XX века; современные процессы реставрации и брендинга. Особое внимание уделено мастерско-подмастерской передаче знаний, роли махалли и рынка, эволюции художественных техник (зардоз, икат, ювелирное дело, керамика), а также структурам спроса.*

Ключевые слова: *Бухарский оазис, народные ремесла, квартално-цеховая организация, мастерско-подмастерская традиция, зардоз, икат, ювелирное дело, керамика.*

Abstract: *This article explores the formation and developmental stages of folk handicrafts in the Bukhara oasis and their interdependence with the region's socio-economic milieu. The periodization proposed includes: early urbanization and the impact of caravan routes; consolidation of quarter-guild structures in the 16th–17th centuries; market expansion and product diversification in the late 19th–early 20th centuries; institutional*

transformations of the 20th century; and recent processes of restoration and branding. Particular attention is paid to master–apprentice knowledge transmission, the role of mahalla and bazaars, the evolution of artistic techniques (gold embroidery, ikat silks, jewelry, ceramics), and demand structures.

Keywords: *Bukhara oasis, folk handicrafts, quarter-guild system, master–apprentice, gold embroidery, ikat (atlas, adras), jewelry, ceramics, socio-economic environment.*

KIRISH

Buxoro vohasi Markaziy Osiyoning yirik sivilizatsion uzellaridan biri sifatida oʻrta asrlardan tortib savdo-hunarmandchilik nazariyasi nuqtai nazaridan namunaviy makon boʻlib kelgan. Karvon yoʻllari kesishgan, suv-voha resurslariga tayanadigan shaharlar tarmogʻi, bozor-maskanlar va mahalla-ustaxonalarning oʻzaro uygʻunligi hunarmandchilikni nafaqat ishlab chiqarish, balki madaniy identifikatsiya va ijtimoiy tashkilotlanishning asosiy tayanchiga aylantirdi. Tarixshunoslikda Buxoro hunarmandchiligining tarkibiy qismlari — kvartal-sex (maxalla-asosidagi) boshqaruvi, ustoz-shogird merosan oʻtish mexanizmlari, materiallar taʼminoti va bozor infratuzilmasi — keng oʻrganilgan boʻlsa-da, shakllanish va rivojlanish bosqichlarini yagona modelda uygʻunlashtirish dolzarb boʻlib qolmoqda. Mavjud ilmiy manbalarda qator xulosalar mavjud: “Crafts flourished in the major oases under stable political conditions and caravan trade” degan umumiy kuzatuv, masalan, oazis iqtisodiyotining remeslo-asosiy xususiyatini taʼkidlaydi (UNESCO, 1998, 542-b.), shu bilan birga mahallaning kundalik tartibidagi ishlab chiqarish tarmoqlari, soliq-aloqalar va bozor konʼyunkturasi uzviyligi mahalliy etnografik kuzatuvlar orqali aniqroq yoritilgan. Buxoroda hunarmandchilikning zaminini taqozo etgan ijtimoiy omillarning qay darajada ustuvor boʻlgani, qanday institutsional shakl (kvartal, sex, ustaxona) orqali barqarorlashgani va qay sikllarda sifat jihatdan oʻzgarganini koʻrsatish ushbu tadqiqotning asosiy maqsadidir (Suxareva, 1962, 156–160-b.; Muqminova, 1976, 88–94-b.).

MATERIALLAR VA METODLAR

Tadqiqotning manbazaviy asosini ikki yoʻnalish toʻldirdi: birinchisi — etnografik va tarixiy ocherklar, kvartal va bozor hayotini tasvirlovchi ishlanmalar, hunarmandchilik tarmoqlari boʻyicha maxsus sanʼatshunoslik tadqiqotlari; ikkinchisi — savdo yoʻllari, material taʼminoti va mahsulot tarqalishiga oid umumiy sivilizatsion miqyosidagi nashrlar. Manbalar sifatida Buxoro shahar hayoti va kvartal tuzilmasiga bagʻishlangan etnografik tadqiqotlar, XVI–XVII asrlarda shahar jamoasi (obshchina)ning iqtisodiy-ijtimoiy vazifalari; hunarmandchilikning bozor va soliq tizimi bilan bogʻlanishi; mahalliy amaliy sanʼat namunalari — zardoʻzlik, ikat ipaklari, zargarlik va kulolchiligiga oid ilmiy-nazoriy tahlillar qiyosiy oʻrganildi (Suxareva, 1962; Muqminova, 1976; Harvey, 1996; Tzareva, 1984; Fitz Gibbon & Hale, 1997; Pugachenkova va Rempel, 1962; UNESCO, 1998). Metodologik nuqtai nazardan tizimli yondashuv, tarmoqlararo qiyosiy tahlil, tipologik va uslubiy tavsif, hamda vaqt kesimidagi davriylashtirish asosiy vosita boʻldi. Shu bilan bir qatorda, ustoz-shogird

tizimi, kvartal-sex manfaatlarining o'zini o'zi tartibga solish mexanizmlari va bozor-sotuv tuzilmasining ta'sirini belgilovchi omillar kompleksi kontekstual tahlilda qayta ko'rib chiqildi.

NATIJALAR

Olingan natijalar Buxoro vohasida xalq hunarmandchiligining shakllanish va rivojlanishini shartli ravishda quyidagi bosqichlarga ajratish imkonini berdi. Birinchi bosqich — dastlabki urbanizatsiya va savdo-karvon yo'llarining ta'sirida shakllangan mahalliy ishlab chiqarish markazlari (o'rta asrlarga qadar bo'lgan davr): suv inshootlari va bozor-mehmonxonalar bilan bog'liq muhitda ustaxonalar geografik joylashuvining yo'l boshlovchi omillari aniqlandi. Ikkinchi bosqich — XVI–XVII asrlarda kvartal-sex tizimining mustahkamlanishi: hunarmandchilikning mahalla asosidagi ichki tartib-intizomi, ustalar va shogirdlar o'rtasidagi mehnat taqsimoti, standartlar, kasbiy an'analar va soliq-huquqiy munosabatlardagi mustahkamlik yuzaga keldi; bu jarayon shahar jamoasi institutlari bilan chambarchas bo'lgan (Muqminova, 1976, 90–96-b.). Uchinchi bosqich — XIX asr oxiri – XX asr boshlari: ichki va tashqi bozorlar kengayishi, mahsulot assortimentining differentsiatsiyasi, sifati va uslubiy rang-barangligi o'sdi; zardo'zlik, ipak ikatlari (atlas, adras), zargarlik, kulolchilik kabi tarmoqlarda Buxoro uslubi shakllanib, kolleksiyaviy echimlarga aylandi. To'rtinchi bosqich — XX asrdagi institutsional o'zgarishlar: hunarmandchilik tarmoqlarida ishlab chiqarish va taqsimot shakllarining tizimlashuvi, standartlashuv va yangi materiallar hamda texnologiyalar bilan boyishi, ta'lim va merosni saqlashning tashkiliy mexanizmlari shakllanishi. Beshinchi bosqich — keyingi davrlarda an'anaviy hunarmandchilik merosini restavratsiya qilish, dizaynerlik va turizm sanoati bilan o'zaro ta'sirda brendlashuv tendensiyalari, sifat va hikoyalarga asoslangan qiymat zanjirlarining paydo bo'lishi. Ushbu bosqichlashtirish, aynan hududiy-resurslar, ijtimoiy institutlar va bozor aloqalari kesimidagi uzviylikni namoyon etadi, shu sababli har bir tarmoq (masalan, zardo'zlik yoki ikat) misolida spesifik omillar o'zaro qiyoslanganda yaxlit manzara kelib chiqadi.

MUHOKAMA

Buxoro vohasi hunarmandchilik tarmoqlari evolyusiyasida kvartal-sex tizimi uzoq vaqt dominant omil sifatida saqlandi. Etnografik kuzatuvda “v Buxare remeslo soxranyalo kvartalno-sexovuyu organizatsiyu” degan xulosa bor (Suxareva, 1962, 158-b.). Bizningcha, ushbu jumlada mahalla-kvartalning hunarmandchilikdagi nafaqat ishlab chiqarish, balki ijtimoiy nazorat va sifat standartini ta'minlovchi funksiyasi ham mujassam. Uning ustunligi mahalliy resurslar taqsimoti, ustaxonalar tarmoqlari va bozor bilan to'g'ridan-to'g'ri aloqalar orqali ta'minlangan. XVI–XVII asrlarda shahar jamoasi vazifalarining o'sishi, hunarmandlar tabaqasi bilan bozor va soliq tizimi o'rtasidagi instansiyalar paydo bo'lishi remeslo iqtisodini barqarorlashtirdi: “gorodskie remeslenniki XVI–XVII vv. byli tesno svyazany s ryнком i nalogovoy sistemoy” (Muqminova, 1976, 92-b.). Bu ta'kid biz uchun muhim: ayni paytdagi bog'lanish iqtisodiy-huquqiy “himoya” mexanizmlarini ham ifoda etgan, chunki bozor talabini anglash va soliq majburiyatlarini hisobga olish ishlab chiqarishni rejalashtirishni taqozo etgan.

Buxoro amaliy bezak san'atida zardo'zlikning markaziy rolini aytish joiz. Zardo'z ustalarining madaniy kapitalga tayanadigan uslub yangilanishi — nusxalar va namunalar orqali me'yorlashgan uslubiy tizim — bozor ehtiyoji bilan uyg'unlashgan holda ijodiy raqobatni rag'batlantirgan. Bu o'rinda poydevor tarmoq sifatida ipak ikatlari (atlas, adras) Buxoro–Samarqand maktabining ko'tarilishiga yo'l ochdi. Tekstilshunoslar “The urban ikats of Bukhara and Samarkand represent a high point of resist-dyed silks” deya baho beradilar (Harvey, 1996, 53-b.). Bu fikrga qo'shilgan holda, biz ikatning faqat “natija” emas, balki tarmoq-lararo aloqa — ipak ta'minoti, bo'yoqlar geografiyasi, namuna-almashinuv (ustalar orasidagi circulation) va mijoz qatlamlari o'zgarishi — ning “ko'rsatkichi” ekanini ta'kidlaymiz. Ikat texnologiyasining rang-doralariga bo'lgan talab materiallar bozorini globalashtirgan, shu bilan birga mahalliy ustalarining palitra bilan ishlash malakalarini chuqurlashtirgan.

Qolaversa, gilamchilik tarmog'idagi Buxoro uslubi ham bozor talablarining o'ziga xos aks-sadosi bo'lib, “Bukhara carpets are typified by the rich red field and guls of the Ersari type” degan kuzatuv uchraydi (Tzareva, 1984, 119-b.). Bu ibora ma'lum estetik qolipni ifoda etsa-da, biz uni shartli deb hisoblaymiz: chunki Buxoro bozori ko'p etnik va ko'p maktabi mahsulot konvergentsiyasi maydoni bo'lgan. Ya'ni, ersari uslubi elementlarining “Buxoro” brendiga ulanishi ayrim hollarda bozor-markirovka natijasi, ayrim hollarda esa mahalliy ustaxonalaridagi ishlovning murakkab qonuniyatlarini anglatadi. Bunday farqlar savdo tarmoqlari orqali “nomlash” va “uslublash” jarayonining bozor iqtisodiyotida qanchalik katta o'rin tutganini ko'rsatadi.

Zardo'zlik va ikatlar qatorida zargarlik san'atidagi to'lqinlanishlar ham Buxoro vohasining o'ziga xos jihatlarini ochib beradi. Ushbu tarmoqdagi uslubiy qorishmalar — shakl, jilo, inkrustatsiya va kompozitsion me'yorlar — mahalliy mijozlar qatlami, tantanavor marosim madaniyati va bozordagi qiymat idroki bilan bog'liq bo'lgan. San'atshunoslik adabiyotlaridagi umumiy yo'nalishlar orasida, ayniqsa, turfa texnikalarning o'zlashtirilishi va ularning mahalliy uslubga ko'chirish jarayoni alohida qayd etiladi (Pugachenkova va Rempel, 1962, 96–102-b.). Bu jarayonlarda ustoz-shogird tizimi transformatsiyalarining markazida turib, navbat bilan innovatsiya va an'anani paritetda ushlab turadi.

Kulolchilikda voha ichidagi markazlar (Jom, Varohsha atroflari, keyinchalik Gijduvon bilan o'zaro aloqalar) orqali glazur, shakl va naqshga oid standartlar shakllangan. Mahalliy bozorlar talabining o'zgarishi, xususan, XIX asr oxirida ichki bozorlarda turizmga emas, maishiy ehtiyojga xizmat qilgan mahsulotlar ulushining ustuvorligi, keyinchalik kolleksionerlik va suvenirlashuv tendensiyalariga o'tgan. Ishlab chiqarishdagi materiallar logistikasi (loy, ishqor, glazur komponentlari) va ularning sifat parametrlari ustun o'rin tutgani uchun, ustaxonalar geografiyasi suv va yo'l resurslari bilan uyg'unlashtirilgan holda tashkil etilgan.

Savdo-tarmoq nuqtai nazaridan, “Crafts flourished in the major oases under stable political conditions and caravan trade” degan umumiy qoida Buxoro misolida ham tasdiqlanadi (UNESCO, 1998, 542-b.). Biroq, bizcha, barqarorlik faktori faqat siyosiy-huquqiy emas, balki institutsional-kasbiy tartib bilan ham bog'liq. Masalan, kvartal-sex standartlari

sifati va qo'l mehnatining merosiy muhofazasi hunarmand mahsulotining bozordagi ishonchini ta'minlagan. Ikatlar bo'yicha "Ikat: Splendid Silks of Central Asia" nashridagi kuzatuvlar — rangdor palitra, katta formati va kompozitsion dramaturgiya — ayni shunday kasbiy standartning san'atij darajasiga ishora qiladi (Fitz Gibbon & Hale, 1997, 28–34-b.). Bu fikrlarni qo'llab, biz Buxoro vohasidagi ikat maktabi nafaqat estetik yuksaklik, balki tarmoqlararo kooperatsiya (ipak, bo'yoq, to'quv, bozor) va mahalliy institutlar (ustaxona, mahalla, bozor) o'rtasidagi muvozanat natijasi ekanini ta'kidlaymiz.

XULOSA

Tadqiqot Buxoro vohasida xalq hunarmandchiligining shakllanish va rivojlanish bosqichlarini hududiy-resurslar, kvartal-sex institutsiyalari, ustoz-shogird merosi va bozor tarmoqlari birligida talqin qilish zarurligini ko'rsatdi. Hunarmandchilikning uzoq davriy traektoriyasi shartli ravishda besh bosqichga ajralib, har bir bosqichdagi sifat o'zgarishlari (uslub, standart, assortiment, materiallar logistikasi, bozor talablari) voqelikning turli qirralarini ochib berdi. Ustoz-shogird tizimining bardavomligi — merosiy kompetensiyalarni taqsimlash va saqlash mexanizmlarining o'zagi sifatida — mehnat sifatini kafolatlab kelgan; kvartal-sex tartiblari esa ijtimoiy nazorat va standartlashuv vazifalarini muvaffaqiyatli bajargan. Bozor-markaziy tahlil ichida ikat, zardo'zlik, gilamchilik, zargarlik, kulolchilik tarmoqlari misolida stilistik va texnologik innovatsiyalar, shuningdek, brendlashuv va eksportboplik omillari namoyon bo'ldi. Amaliy tavsiya sifatida, hunarmandchilik merosini hududiy resurslar, institutsional quvvat va bozor aloqalari kesimida moslashtirilgan dasturlar orqali qo'llab-quvvatlash; ustoz-shogird tayyorgarligini hujjatlashtirish va reestrlash; materiallar geografiyasi va texnologiyalarini ilmiy rekonstruksiya qilish; muzey-kolleksiya va ustaxona-laboratoriya hamkorligini kengaytirish taklif etiladi. Keyingi tadqiqotlar uchun esa kvartallar bo'yicha ustaxonalar mikrogeografiyasini raqamlashtirish, mahsulot oqimi va bozor narx shakllanishining uzviy modellarini tayyorlash, ikat va zardo'zlikdagi boyoq kimyosi va standartlashuv tarixini chuqurlashtirish dolzarbdir.

FOYDALANILGAN ADABIYOTLAR:

1. Suxareva, O. A. Buxara. Istoriko-etnograficheskie ocherki. Toshkent: Fan, 1962. 156–164-betlar.
2. Muqminova, R. G. Gorodskaya obshchina Buxary v XVI–XVII vv. Toshkent: Fan, 1976. 88–100-betlar.
3. Harvey, Janet. Traditional Textiles of Central Asia. London: Thames & Hudson, 1996. pp. 48–60.
4. Tzareva, Elena. Rugs and Carpets of Central Asia. Leningrad: Aurora Art Publishers, 1984. pp. 112–130.
5. Fitz Gibbon, Kate; Hale, Andrew. Ikat: Splendid Silks of Central Asia. London: Lawrence King Publishing, 1997. pp. 20–45.

6. UNESCO. History of Civilizations of Central Asia. Volume V: Development in Contrast: From the Sixteenth to the Mid-Nineteenth Century. Paris: UNESCO Publishing, 1998. pp. 540–548.

7. Pugachenkova, G. A.; Rempel, L. I. Dekorativno-prikladnoe iskusstvo Uzbekistana. Toshkent: O'zbekiston nashriyoti, 1962. 95–120-betlar.